

Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.54.101-111

Leto 1918 kot vir novih stalnih besednih zvez: od *prve svetovne vojne* do *španske gripe*

V prispevku s korpusno analizo iz gradiva sodobne slovenščine izluščimo primere stalnih besednih zvez, na nastanek katerih so vplivali dogodki iz leta 1918, in ob izbranih primerih raziskujemo sledi stoletne jezikovne rabe vse do virov nastanka. Na primerih zvez *prva svetovna vojna* in *španska gripa* ugotavljamo, ali so nastanek in potek posameznega zgodovinskega dogodka ter nastanek in raba stalne besedne zveze sočasni. Raziskava pokaže, da so odmevni zgodovinski dogodki pomemben vir za nastanek novih stalnih besednih zvez, katerih raba ni nujno sočasna s potekom posameznega zgodovinskega dogodka.

leto 1918, stalne besedne zveze, frazeologija v širšem smislu, prva svetovna vojna, španska gripa

Using corpus-based analysis of contemporary Slovene, examples are found of multi-word expressions, the appearance of which was influenced by the events of 1918, and in selected cases we trace the century of language use back to its source. The cases of *prva svetovna vojna* (First World War) and *španska gripa* (Spanish flu) are examined to ascertain if the historical event and the use of the expression connected with it were simultaneous or not. The research shows that important historical events are an important source of new multi-word expressions whose use is not necessarily contemporaneous with the unfolding of the event itself.

1918, multi-word expressions, phraseology, First World war, Spanish flu

1 Leto 1918 in *prva svetovna vojna*

Po besedah Vasilija Melika je bilo leto 1918 »eno najusodnejših v slovenski zgodovini, po svojem pomenu primerljivo s pokristjanjevanjem Karantancev okrog leta 750, s Trubarjevo odločitvijo za samostojen slovenski jezik in narod leta 1550, ali z začetkom boja očeta Marka Pohlina in drugih preroditeljev za enakopravnost slovenske kulture v evropski skupnosti narodov leta 1768« (Melik 1988: 525). Razumljivo, da nas ta letnica raziskovalno vznemirja še danes, sto let kasneje.

Odsev pomembnih in prelomnih zgodovinskih dogodkov v jezikovni rabi lahko opazujemo v različnih jezikovnih virih: slovarjih, besedilnih korpusih, na spletu.¹ Eden ključnih zgodovinskih dogodkov v letu 1918 je bil konec prve svetovne vojne.

Kapitulacija Nemčije.

Berolin, 11. novembra. (K. u.) (Uradno.) Veliki glavni stan, 11. novembra: Zapadno bojišče: Pri odbijanju ameriških napadov vzhodno od Moze so se v uspešnih protisunkih posebno odlikovali braniborski rezervni pehotni polk št. 207 pod svojim povejnikom podpolkovnikom Hennigsom, od delki 192. saške pehotne divizije pod vodstvom podpolkovnika von Zeschaua ter oddelki pešpolka št. 183. Ker je pogodba za premirje podpisana, so se danes opoldne na vseh frontnih delih ustavile sovražnosti.

Slika 1: Novica o koncu prve svetovne vojne v *Slovenskem narodu*, 12. 11. 1918

¹ S tega vidika je zanimiva rubrika v publicističnih besedilih z naslovom Na današnji dan. Kot zanimivost navajamo podatek, da ima zveza *na današnji dan* v Gigafidi več kot 10.000 konkordanc, od tega jih kar 9.000 nastopa v časopisnih besedilih. Rubrika s to vsebino je aktivna tudi v spletnih besedilih, tako v slovenščini kot v mnogih drugih jezikih.

Konec prve svetovne vojne seveda ne pomeni tudi konca rabe stalne besedne zveze² *prva svetovna vojna*. Izraz *prva svetovna vojna* je v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (v nadaljevanju SSKJ) posredno označen kot stalna besedna zveza (v iztočnici *prvi* za poševnico), njegova vsebina pa je v slovar prek ponazarjalnih zgledov zajeta skorajda enciklopedično. Prim. zgleda v iztočnicah *štirinajst* in *osemnajst* (prim. SSKJ, Fran.si):

prva svetovna vojna se je začela leta štirinajst

prva svetovna vojna se je končala osemnajstega leta

V besedilnem korpusu Gigafida se zveza *prva svetovna vojna* pojavi v več kot 16.300 konkordancah, kar priča o njeni splošno razširjeni rabi v sodobni slovenščini. Širši kontekst pregledanih konkordanc razkrije rabo te zveze zlasti v funkciji posredovanja bolj ali manj splošno znanih zgodovinskih dejstev, npr.

Narodna vlada v Ljubljani je po koncu **prve svetovne vojne** in po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 30. decembra 1918 izdala uredbo, s katero je uvedla osemurni delovnik v tovarniških podjetjih, čez dobrih štirinajst dni pa jo je razširila tudi na železnice na slovenskem ozemlju. (*Dnevnik*, 2008)

Čas **prve svetovne vojne**, od leta 1914 do 1918, je pisatelj Ivan Cankar označil za »leta strahote«. (*Delo*, 2007)

S spletno poizvedbo (tudi v strokovnih besedilih) naletimo ob izrazu *prva svetovna vojna* še na rabo ekspresivno zaznamovanega sopomenskega izraza *vélika vojna*, ki ga slovarski viri doslej še niso zabeležili, npr.

Vélika vojna je v slovensko tedanjost vstopila z nepredvidenimi in nepredvidljivimi koraki, v spominu pa zapustila neizmerljiv pečat. Spomin se je napajal z neposredno bojno izkušnjo, s poezijo in književnimi in likovnimi deli. Na krvni davek, ki so ga vojni plačale slovenske dežele, pa opominjajo predvsem spomeniki, postavljeni v spomin na padle slovenske vojake, ki so se v avstro-ogrskih vojaških uniformah borili na okopih **1. svetovne vojne**. (<http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki>)

Rabo zveze *vélika vojna* je mogoče potrditi tudi v Gigafidi, npr.

Chesterton je napisal 50 zgodb očeta Browna: prvi dve zbirki vsebujeta po 12 zgodb, preostale tri po osem (četrtá še eno okvirno zgodbo). Posebej je izšla še zgodba Vaški. Najbolj originalne in sveže so zgodbe v prvi zbirki, v *Nedolžnosti*, ki je v knjižni obliki izšla v nedolžnem letu 1911, se pravi, še pred prvo **veliko vojno**. (*Knjiga te poberi! in druge skrivnostne zgodbe o očetu Brownu*, 1995)

Leta 1914, ko se je prva svetovna vojna začela, se v publicističnih besedilih še ni poimenovala z besedno zvezo *prva svetovna vojna*, temveč le z zvezo (*sedanja*) *svetovna vojna* oz. *svetovna vojska*.³ Prim.:

2 O stalni besedni zvezi v tem prispevku govorimo, če je večbesedna zveza ustaljena v jezikovni rabi in leksikalizirana. Govorec jo ima shranjeno v svojem mentalnem leksikonu kot jezikovno enoto.

3 O razmerju med izrazoma *vojna* in *vojska* prim. slovarsko pojasnilo v Glonarjevem *Slovarju slovenskega jezika*: »v starejšem jeziku se 'vojska' in 'vojna' ne razločujeta strogo« (Glonar 1936: 430, iztočnica vojska).

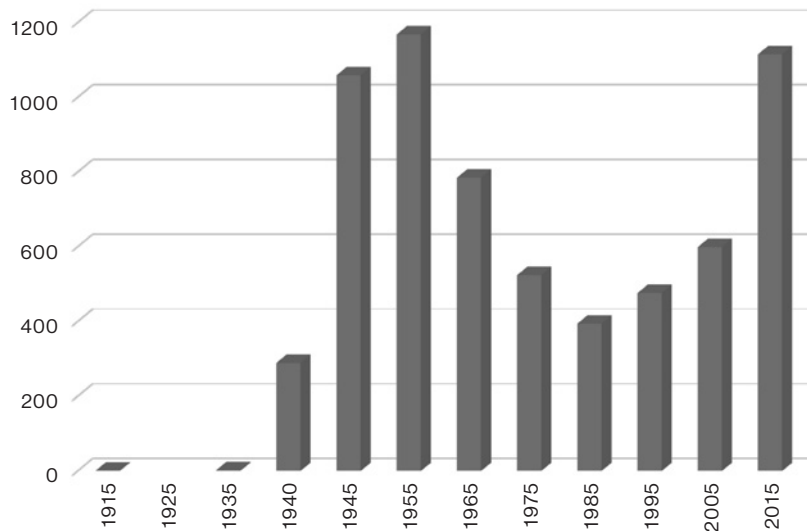
Naš poraz v sedanji **svetovni vojski** bi pomenjal neizrečeno okrepitev angleškega kramarskega imperializma, obenem pa končno uničenje vseh nenemških narodov, ki jih šteje naš sivi vladar pod svojo krono. (*Slovenec*, 8. 9. 2014)

Pridevnik *prvi* se je zvezi *svetovna vojna* pridružil kasneje, sprva priložnostno v prostih besednih zvezah, kasneje (po letu 1940) v funkciji razločevalne prvine glede na drugo svetovno vojno:

Vsaka vojna je grozna, a ta **prva svetovna vojna** – Bog daj, da bi bila zadnja – je prav nepopisno strašna in usodepolna. (*Glas naroda*, 5. 3. 1915)

Sedanja vojna bo za ves svet večjega pomena kakor je bila tridesetletna vojna v sedemnajstem stoletju in francoska revolucija v osemnajstem stoletju, ker je ta vojna **prva svetovna vojna** in prva ljudska vojna. (*Naprej*, 19. 7. 1917)

Kdaj se je zveza ustalila in leksikalizirala, je težko natančno določiti, je pa iz gradiva, dostopnega prek Digitalne knjižnice Slovenije, razvidno, da se je proces ustaljevanja začel kasneje, saj je raba zveze *prva svetovna vojna* v slovenskih besedilih bistveno narasla šele po letu 1940 (prim. Graf 1).

Graf 1: Raba zveze *prva svetovna vojna* v imenovalniški obliki v gradivu Digitalne knjižnice Slovenije

Svetovna vojna.

Z južnega bojišča ni vesti. — Bitka v ruski Poljski še traja. — Položaj na zapadnem bojišču je neizpremenjen.

Slika 2: Novica, povezana z dogajanjem v prvi svetovni vojni v *Slovenskem narodu*, 20. 11. 1914

Revija *History* (2018: 12) v rubriki Zgodovinarji odgovarjajo piše o tem, da je besedna zveza *prva svetovna vojna* (First World War) prvič javno dokumentirana v naslovu spominov, ki jih je leta 1920 objavil britanski oficir Charles à Court. Revija še navaja, da se je izraz v splošni rabi v angleščini razširil, potem ko ga je časnik *Time Magazin* zapisal v članku 12. junija 1939.

Tudi v Glonarjevem *Slovarju slovenskega jezika* iz leta 1936 je registrirana le zveza *svetovna vojna* (iztočnica *vojna*). Nekoliko več razpršenega gradiva rabe stalne besedne zveze spremljamo šele po letu 1940. Ob izbruhu druge svetovne vojne v novinarskem diskurzu sprva še niso izrazno ločevali prve od druge svetovne vojne, časopisi so pisali kar o *vojni* oz. *svetovni vojni* oziroma so obdobje prve svetovne vojne distinktivno opisovali s pridevniki *zadnji*, *prejšnji* ipd.:

Potek usodepolne nedelje, dne 3. septembra, ko je izbruhnila **svetovna vojna**, je bil naslednji [...]. (*Slovenec*, 3. 9. 1939)

Dodajajo tudi to mišljenje, da hočejo potop te ladje sedaj izkoristiti v to, da bi dvignili Zedinjene države severne Amerike, kakor se je to zgodilo v zadnji **svetovni vojni** ob priliki torpediranja »Lusitanie« po neki nemški podmornici. (*Slovenec*, 5. 9. 1939)

Kot je razvidno iz Grafa 1, je porast rabe stalne besedne zveze opazen šele po letu 1940, ko je bila druga svetovna vojna že v polnem teku:

Ko je leta 1914 izbruhnila **prva svetovna vojna**, je Grčija izjavila, da bo ostala izven vojne, nevtralna. (*Slovenec*, 16. 11. 1941)

Po zaključku **prve svetovne vojne** je misel socialne solidarnosti na pohodu po vsem svetu. (*Slovenski narod*, 23. 4. 1945)

Analiza različnih gradivskih virov pokaže, da nastanek in raba stalne besedne zveze *prva svetovna vojna* nista sočasna z dogodkom (1914–1918). Zveza se je ustalila in leksikalizirala kasneje, po koncu prve in začetku druge svetovne vojne. V sodobni slovenščini sta zvezi *prva svetovna vojna* in *druga svetovna vojna* ustaljeni, gradivsko razpršeni v različnih vrstah besedil in nevtralnо zaznamovani, tj. brez ekspresivnih konotativnih pomenskih sestavin poimenujeta dva časovno opredeljena zgodovinska dogodka. Do pomenskih prenosov zveze *prva svetovna vojna* doslej ni prišlo, ustaljeni frazeološki model⁴ (KATERA svetovna vojna) pa je tvoren, saj je v jeziku mogoče spremljati tudi rabo zveze *tretja svetovna vojna*, ki ne referira na noben zgodovinski dogodek, temveč je v funkciji napovedi, grožnje morebitne naslednje svetovne vojne. Raba te zveze je drugačna, ni vezana na zgodovinska dejstva in se rabi v stavkih s prihodnjikom oziroma pogojnikom, npr.

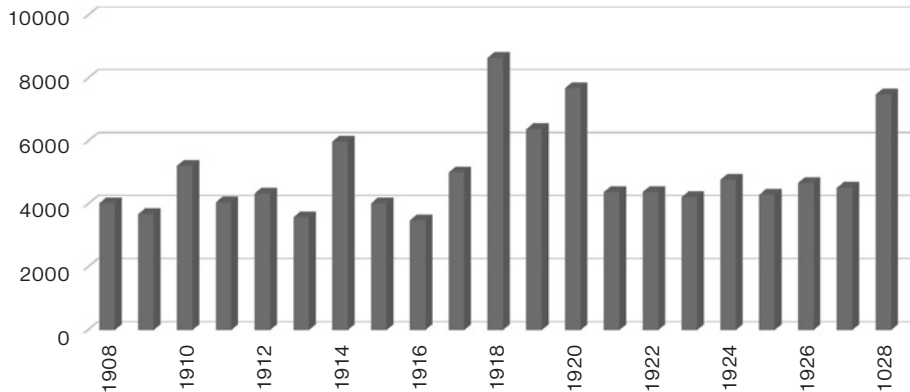
Ko je pred leti Baba Vanga izrekla trditev, da se bo **tretja svetovna vojna** začela leta 2010, je to zaskrbelo številne ljudi, saj je bilo veliko njenih napovedi resničnih. (*24ur.com*, 2010)

---

⁴ Mišljena je seveda frazeologija v širšem smislu, ki zajame vse stalne besedne zveze, ne le ožje frazeološke.

2 Leto 2018 v korpusu Gigafida

V korpusu Gigafida z besedili, ki so izšla med letoma 1990 in 2011, ima število 1918 8.648 konkordanc, kar je v primerjavi s frekvenco pojavitev števil 1908–1928, ki zajamejo tudi dvajsetletno časovno obdobje okrog leta 1918, skupno največ (prim. Graf 2).⁵

Graf 2: Frekvenca rabe števil 1908–1928 v korpusu Gigafida

Pregled enot besednih skic za lemo 1918, npr. *umreti, začeti, roditi, postati, nastati, ustanoviti, končati, razglasiti, prevzeti, objaviti, imenovati, razpasti, izbruhniti, odstopiti, razorožiti, usmrtiti*, omogoča že skoraj enciklopedično rekonstruirati posamezne odmevnejše dogodke, ki so se zgodili leta 1918,⁶ poleg konca prve svetovne vojne (glej primere v prejšnjem poglavju) npr. še:

a) propad Avstro-Ogrske:

Ob **propadu Avstro-Ogrske** je 1. novembra **1918** z odločno vojaško akcijo prevzel vojaško oblast v Mariboru, ki je bil tedaj najpomembnejše mesto slovenske Štajerske. (*Vojna zgodovina*, 1998)

b) izbruh in širjenje pandemije gripe:

Najtežja je bila **pandemija gripe** leta **1918**. Potek influence je bil zelo težak in z visoko smrtnostjo, saj je povzročila okoli 20 milijonov ljudskih žrtev. (*Dolenjski list*, 1998)

c) ustanovitev in razglasitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, kasneje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in še drugih novih samostojnih držav:

Država Slovencev, Hrvatov in Srbov kot samostojna državna skupnost je bila ustanovljena 29. oktobra **1918** in je obstajala mesec dni, do 1. decembra **1918**, ko se je združila s Kraljevino Srbijo v **Kraljevino**

⁵ Seveda niso vse konkordance povezane z leti 1908–1928; vsaj 20 konkordanc s številom 1918 se npr. nanaša na zvezo *poslati sms na 1918*. Za primerjavo navajamo še podatek, da ima število 1945, ki vključuje tudi leto konca druge svetovne vojne, trikrat več konkordanc od števila 1918.

⁶ S tega vidika bi lahko bil besedilni korpus tudi zanimivo dopolnilno šolsko gradivo pri pouku zgodovine.

Srbov, Hrvatov in Slovencev. Množica ljudi na Kongresnem trgu v Ljubljani je 29. oktobra **1918** pozdravila konec vojne in novoustanovljeno državo. (*Slovenske novice*, 2008)

č) smrt znanih osebnosti, med njimi slovenskega pisatelja Ivana Cankarja, slovenskega jezikoslovca Stanislava Škrabca, avstrijskega slikarja Gustava Klimta, francoskega skladatelja Clauda Achilla Debussyja, francoskega pesnika Guillaumea Apollinairja, atentatorja avstrijskega prestolonaslednika Gavrila Principa, nemškega matematika Georga Ferdinanda Cantorja, vojaškega pilota Manfreda von Richthofna; usmrtitev ruskega carja Nikolaja II. in njegove družine:

Princip je umrl 28. aprila **1918** ob pol sedmih zjutraj. Še isti dan so ga pokopali, vendar do konca vojne nihče ni vedel, kje je njegov grob. (*Radar*, 2004)

d) rojstvo znanih osebnosti, med njimi švedskega režiserja Ingmarja Bergmana, francoske pevke Edith Piaf, ruskega pisatelja Aleksandra Solženicina, romunskega diktatorja Nikolaja Ceaușesucuja, južnoafriškega politika Nelsona Mandele:

V Južni Afriki se je leta **1918** rodil **Nelson Mandela**, politik, pravnik in borec za pravice temnopoltih. (siol.net, 2010)

Raziskava vsakega od teh dogodkov bi z vidika vpliva na nastanek in rabo novih stalnih besednih zvez utegnili biti zanimiva. Npr. zveza *teorija množic* v povezavi z njenim utemeljiteljem, nemškim matematikom Georgom Cantorjem, ki je leta 1918 umrl; z imenom Edith Piaf so v sodobni slovenščini povezani večbesedni ekspresivni izrazi v funkciji nadomestnega poimenovanja, npr. *pariški slavček*, *pariški vrabček*, *mali vrabček*, ki seveda niso nastali leta 1918, ob rojstvu šanso-njerke, temveč kasneje:

Samosvoja in presunljiva glasbena biografija je namenjena vsem tistim, ki želite izvedeti, od kod izvira bolečina, skrita v glasu edinstvene **Edith Piaf**. To, da Marion Cotillard v vlogi slavnega **pariškega slavčka** ni prejela berlinskega medveda, pa meji že na škandal. (*Premiera*, 2007)

Ugotavljanje povezanosti zgodovinskega dogodka z nastankom in rabo leksike je s korpusnim gradivom oprijemljivejše. Iz besedilnega okolja leme 1918 je s korpusno analizo mogoče pridobiti tudi fond bolj ali manj prozornih stalnih besednih zvez, vendar pa šele sekundarna analiza pokaže njihovo (ne)povezanost z dogodki iz leta 1918, npr.

a) *brest-litovski sporazum*, *brest-litovski mir*.

Spomladi leta **1918** se je z **brest-litovskim sporazumom** končala prva svetovna vojna tudi za Rusijo in dva milijona vojnih ujetnikov na ruskih tleh je bilo osvobojenih. (*Radar*, 2004)

Zveza se nanaša na zgodovinski dogodek, ko je Rusija v kraju Brest-Litovsk 3. 3. 1918 podpisala dogovor s centralnimi silami in s tem izstopila iz prve svetovne vojne, vendar se je v tistem času to pogosto opisovalo drugače, z zvezo *mir z Rusijo*. V knjižni slovenščini je normiran pridevnik *brest-litovski* (SP 2001), za katerega pa je v jezikovni rabi le malo potrditev. V Gigafidi se pojavlja tudi zapis pridevnika brez vezaja: *brestlitovski*. Šibka ustaljenost zveze se kaže v variantnosti samostalniške sestavine: *mir*, *sporazum*, *pogodba*.

b) *boj za severno mejo, borci za severno mejo*:

»Ob geslu Severovzhodna Slovenija v boju za svobodo bo zaznamovan spomin na tri zmagovite osvobodilne vojne, v katerih smo se za svoj obstoj v tem stoletju bojevali Slovenci. To so **boj za severno mejo** leta **1918**, narodnoosvobodilni boj proti okupatorju 1941–1945 in boj za slovensko državo leta 1991.« je povedal predsednik mariborskih borcev [...]. (Večer, 1999)

Rojstvo besedne zveze so sprožili dogodki leta 1918, ko so se ob razpadu Avstro-Ogrske določale meje nove državne tvorbe. To potrjuje tudi slovarski sestavek v SSKJ (iztočnici: *meja*, *severen*), ki stalno besedno zvezo *borci za severno mejo* označuje s terminološkim kvalifikatorjem »zgodovinsko«, v pomenskem opisu pa se s časovno opredelitvijo eksplicitno navezuje na dogodka iz leta 1918:

zgod. borci za severno mejo *udeleženci bojev za priključitev slovenske Koroške in Štajerske k Jugoslaviji od 1918 do 1919*

Danes ta stalna besedna zveza živi tudi kot sestavina lastnega imena: *OŠ borcev za severno mejo Maribor*.

c) *rdeči teror*:

Ne glede na število žrtev **rdečega terorja** jeseni **1918** – in že povzetek usmrtilcev, o katerih so poročali časopisi, nam pove, da jih ni moglo biti manj kot 10 000 do 15 000 – je ta teror dokončno utrdil prakso boljševikov, da so se odzivali na vsako obliko resničnega ali navideznega odpora v okviru državljanske vojne, ki je bila po Lacisovih besedah neusmiljeno podrejena »svojim zakonom«. (Večer, 1999)

Pregled gradiva v starejših virih pokaže, da je bila zveza *rdeči teror*, ki označuje politično dogajanje po razpadu carske Rusije in se navezuje na množične poboje v ruski državljanski vojni 1917–1922, leta 1918 v slovenščini že ustaljena, prim. zapis v *Slovincu* (Slika 3) ter potrditve v drugih besedilih izpred 100 let, npr. v časopisu *Naprej*, 19. 9. 1918: *komisar za rdeči teror*, ali npr. v *Slovenskem narodu*:

Nasilstva v Rusiji.
Moskva, 7. septembra. (K. u.) Rdeči teror traja dalje. Skoraj v vseh mestih zapirajo člani desničarske socialne revolucionarne stranke in bivše častnike kot talnike. Veliko ljudi so ustrelili, med njimi škofa Makarija. Trdi se, da so zaprli patriarha, a potrjeno to poročilo oficijelno še ni.

Slika 3: Raba zveze *rdeči teror* v *Slovincu*, 9. 9. 1918

Moskva, 20. julija. (Koresp. urad.) Bivši car je bil dne 16. julija glasom sodbe uralskega sovjeta v Jekaterinburgu ustreljen. »Vedeta« poroča o umoru takole : »Vsled volje revolucionarnega ljudstva je krvavi car srečno v Jekaterinburgu umrl. Živel **rdeči teror!**«

Zveza *rdeči teror* je poleg zveze *beli teror* zabeležena v SSKJ in implicitno navedena kot stalna besedna zveza (za poševnico v iztočnici *teror*), ni pa v slovarju pomensko opisana. V sodobnih besedilnih virih opazimo razširitev pomena te zveze na druge, ne le sovjetske dogodke v letu 1918, ki so povezani s komunističnimi poboji:

Rdeči teror v Sloveniji je zagrešil mučenja, ki jih Evropa že 500 let ne pozna. (*Mladina*, 1994)

In ko je v Bengaliji in Indiji zaradi »**rdečega terorja**« spet prekipevalo ogorčenje, so se oglasili Chomsky in drugi podpisniki pisma »našim prijateljem v Bengaliji«. (*Dnevnik*, 2007)

č) *dan pravosodja*:

Slovensko pravosodje četrti november praznuje kot **dan pravosodja** v spomin na četrti november **1918**, ko bila objavljena in je začela veljati uredba o ureditvi in delovanju pravosodja takratnega ministra za pravosodje Vladimirja Ravniharja. (siol.net, 2010)

Zveza *dan pravosodja*, kot kaže tudi zgornji zgled, ima svoj izvor v konkretnem dogodku dne 4. 11. 1918. Zveza je v sodobni slovenščini ustaljena, ni pa vključena v slovar.⁷

d) *kvantna teorija*:

Kvantna teorija je do leta 1918 dosegla takšne uspehe, da je Max Planck dobil zanjo Nobelovo nagrado. (*Dnevnik*, 1999)

Za rabo tega ustaljenega izraza imamo v slovenskih besedilih potrditev že leta 1917 v *Ljubljanskem zvonu*, tudi v povezavi z utemeljiteljem teorije:

Leta 1900. je Planck, profesor teoretične fizike v Berlinu, preiskaval matematične razmere pri toplotnem žarenju in našel, da učinek ne rase enakomerno, ampak v skokih, v sunkih. To strogo eksperimentalno najdeno dejstvo je imenoval Planck »**kvantno teorijo**« in izjavil, da se gotove spremembe v naravi ne vrše neprestano in enakomerno, ampak sunkoma, skokoma, eksplozivno, v kvantih (quantum), v gotovih celih količinah.

Stalna besedna zveza je bila sprejeta in opisana tudi v SSKJ (iztočnica *kvanten*).

e) *debela berta*:

Na današnji dan leta 1918 so Nemci začeli s topom **Debela Berta** (oziroma **Dolgi Maks**) obstreljevati Pariz. (Internetno besedilo, 2010)

Korpusni zgled bi lahko bil zavajajoč v smislu, da se je zveza *debela Berta* rodila leta 1918. Zgodovina nas pouči, da je bila havbica s poljudnim ekspresivnim (šaljivim) poimenovanjem *debela berta* (v nemščini *dicke Bertha*) izdelana v podjetju Krupp tik pred prvo svetovno vojno. Potrditve o rabi imamo že v virih iz leta 1914, ko se je ob slovenskem uporabljal tudi še nemški izraz *dicke Bertha*:

Vojaki, katerim humor tudi v vojski ni pošel, imenujejo nemške 42 cm havbice »**debela Berta**«, našim 30,5 cm pa pravijo »črna Micka« (*Svetovna vojska* 1/4, 1914)

Mi smo ponosni na delovanje našega topništva, posebno **debele Berte**. (*Slovenec*, 28. 11. 2014)

Zveza *debela berta* je v slovenščini leksikalizirana in pomensko opisana v SSKJ (v iztočnici *berta*), pri čemer njena razlaga »težek nemški top iz prve svetovne vojne« izraža tudi čas nastanka te zveze.⁸

⁷ V SSKJ so vključeni le nekateri mednarodni in splošno znani prazniki, npr. *dan zmage*, *dan žena*, *dan samostojnosti in enotnosti*, *Prešernov dan*.

⁸ Morda je tudi s pomočjo te slovarske razlage Gjurin (1974: 75) lahko ocenil, da je izraz *debela berta* iz prve svetovne vojne.

Visoko povezanost z letom 1918 pa v korpusnem gradivu izkazuje tudi zveza *španska gripa*.

3 Leto 1918 in španska gripa

T. i. španska gripa je bila najbolj uničujoča epidemija gripe v zgodovini človeštva, zaradi katere je v enem letu umrlo najmanj 25 milijonov ljudi. Izbruhnila je marca 1918 v vojaškem oporišču Fort Riley v ameriški zvezni državi Kansas. Okuženi ameriški vojaki so jo aprila prinesli v zahodno Evropo, kjer se je najprej razširila po Franciji, nato pa po vseh drugih evropskih državah. Prvi so o smrtonosni epidemiji virusne bolezni, za katero je zbolel tudi španski kralj Alfonz XIII., poročali španski časopisi, ki so bili zaradi politične nevtralnosti Španije v prvi svetovni vojni manj cenzurirani (Kalčič 2002).

Pandemija gripe je potekala od pomladi 1918 do pomladi 1919 v treh valovih, od katerih je bil drugi, jesenski val, najbolj smrtonosen. Zaradi vojnih razmer so zbolevali in umirali zlasti mlajši ljudje, stari med 20 in 40 let. Smrt je nastopila hitro, pogosto že v dveh dneh od nastopa simptomov. Mnogi oboleli so imeli po telesu značilne temne madeže in pomodrelo kožo. Med znanimi žrtvami španske gripe sta bila tudi francoski pesnik Guillaume Apollinaire in avstrijski slikar Gustav Klimt, nekateri viri pa navajajo, da naj bi bila pljučnica kot posledica španske gripe usodna tudi za slovenskega pisatelja Ivana Cankarja (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_1918_flu_pandemic_cases), kar je malo verjetno, saj je Cankar že dlje časa pred smrtjo bolehal (prim. zapis v *Delavcu*, 14. 12. 1918: »umrl je po trajnejši mučni bolezni, ki navadno obiskuje proletarske rodovine«; o daljši bolezni poroča tudi *Domovina*).

V časopisih in drugih tiskanih publikacijah, ki so v letih 1918–1919 poročali o epidemiji gripe na Slovenskem – npr. *Bogoljub*, *Cerkveni glasbenik*, *Delavec*, *Dolenjske novine*, *Domoljub*, *Domovina*, *Edinost*, *Gorska straža*, *Jugoslavija*, *Naprej*, *Novine*, *Slovenec*, *Slovenski narod*, *Straža*, *Učiteljski tovariš*, *Štajerc*; *Clevelandska Amerika*, *Glas naroda*, *Prosveta* – so za to bolezen praviloma uporabljali besedno zvezo *španska bolezen*.

Besedna zveza *španska bolezen* je zapisana in pomensko opisana tudi v SSKJ (v iztočnici *španski*). Ta zveza je bila v jezikovni rabi daljše obdobje, še sredi 20. stoletja (vir: Listkovna kartoteka Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU).

Publicistika izkazuje, da so sicer redkeje, a vendar tudi že leta 1918, uporabljali besedno zvezo *španska gripa*, npr. v *Prosveti*, *Slovincu*, *Straži*, *Večernem listu*, *Clevelandski Ameriki*. Za prvi dokumentirani zapis zveze *španska gripa*, do katerega smo se lahko dokopali v časopisih, objavljenih v Digitalni knjižnici Slovenije, lahko štejeemo novico v *Prosveti*, dne 12. 7. 2018:

Kajzer ima **špansko gripo**:

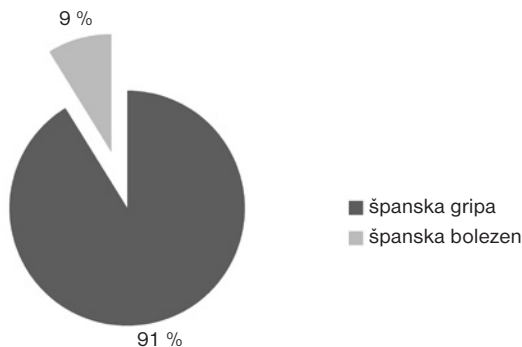
Iz Švice javljajo, da je tudi nemškega kajzerja dosegla influenza oziroma neke vrste »**španska gripa**«, ki razsaja v nemški armadi.

Epidemična influenza se širi.

Dunaj, 2. julija. Takozvana španska bolezen se je na Dunaju že razširila skoraj na vse mestne okraje. V par dneh je obolelo že nad 1000 oseb. Bolezen se pojavlja v težji obliki, kar je pač pripisovati neugodnemu vremenu in slabi prehrani. Slučaji španske bolezni so se tudi že pojavili v Budimpešti, v Gradcu, v Monakovem, v Berlinu in drugih mestih.

Slika 4: Novica o širjenju španske gripe v časopisu *Naprej*, 3. 7. 1918

Besedna zveza *španska gripa* v slovarjih slovenščine še ni zapisana, čeprav je v sto letih od prvih primerov rabe postala splošno razširjena in prevladujoča. Razmerje v rabi med izrazoma *španska bolezen* in *španska gripa* je v Gigafidi več kot desetkrat pogostejše v prid slednji (prim. Graf 3).

Graf 3: Razmerje med rabo izrazov *španska gripa* in *španska bolezen* v sodobni slovenščini

Izraz *španska gripa* se je kot poimenovanje za to pandemijo ustalil tako v slovenščini kot tudi v mnogih drugih jezikih, npr. v hrvaščini *španjolska gripa*, srbščini *Шпански грип*, češčini *španělská chřipka*, ruščini *Испанский грипп*, poljščini *hiszpaniska grypa*, angleščini *spanish flu*, španščini *gripe española*, francoščini *grippe espagnole*, italijanščini *influenza spagnola*, nemščini *die Spanische Grippe*. Med poimenovanji za špansko gripo je v slovenščini mogoče najti še druge izraze, npr. *španska gospa*, *francoska gripa*, tudi narečno poimenovanje *febra španjola*, vendar v korpusu Gigafida ni potrditve, ki bi dokazovale tudi njihovo ustaljenost.⁹

»**Febra španjola**«, kot so Primorci imenovali gripo, je hudo prizadela tudi slovensko družbo, kljub temu pa je o njej le malo zapisov in drugih spominov, še največ je časopisnih poročil. (<http://www.delo.si/prosti-cas/zanimivosti/od-nekod-je-prisla-jih-pokosila-50-milijonov-in-odsla.html>)

Čeprav je bolezen izzvenela že pred skoraj sto leti, je izraz še vedno živ v sodobni jezikovni rabi in se pogosto uporablja v funkciji svarila pred epidemijo novih oblik gripe in drugih nalezljivih virusnih bolezni, zato domnevamo, da stalna besedna zveza *španska gripa* še ne bo kar tako utonila v jezikovno pozabo, npr.

Nihče ne more izključiti možnosti, da bo velika epidemije **španske gripe** nekoč spet pokazala zobe.

Poznavanje virusov pomeni poznati razliko med življenjem in smrtjo: vedno je mogoče, da kakšna nova **španska gripa** nenapovedano izbruhne s posledicami, ki so lahko še pogubnejše od tistih, ki jih je prinesla epidemija, ki je v letih 1919 in 1920 pomorila 20 milijonov ljudi.

⁹ Tudi v drugih jezikih obstaja več bolj ali manj ekspresivnih sopomenskih izrazov za špansko gripo, npr. v angleščini *three-day fever*, *purple death*, *spanish lady*, v nemščini *flandrische Fieber*, *Blitzkatarrh*.

Zaključek

Odmevnejši zgodovinski dogodki so pomemben vir za nastanek novih stalnih besednih zvez, ki lahko nastanejo sočasno z dogodkom (npr. *španska gripa*, *debela berta*, *svetovna vojna/vojska*) ali kasneje (*prva svetovna vojna*, *dan pravosodja*); v tem primeru njihov proces ustaljevanja krepi kontinuirana raba v daljšem časovnem obdobju, zlasti v publicističnih besedilih. Jezikovna raba stalnih besednih zvez v daljšem časovnem obdobju lahko povzroči nastanek frazeoloških variant in sinonimov (*španska bolezen* – *španska gripa*; *prva svetovna vojna* – *vélika vojna*), razširitev osnovnega pomena (*rdeči teror*) in preimenovanje (*mir z Rusijo* – *brest-litovski mir*).

Viri in literatura

Digitalna knjižnica Slovenije: <https://www.dlib.si/>

Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU: <http://fran.si/>

Gigafida, Elektronska zbirka slovenskih besedil: <http://www.gigafida.net>

GJURIN, Velemir, 1974: Interesne govornice: sleng, žargon, argo. *Slavistična revija* 22/1. 65–81.

GLONAR, Joža, 1936: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Umetniška propaganda.

History, 2018/74. Maribor: Večer.

KALČIČ, Nina, 2002: Španska gripa. *Zdravstveno varstvo: Slovenian journal of public health* 41/7–8. 257–262.

MELIK, Vasilij, 1988: Leto 1918 v slovenski zgodovini. *Zgodovinski časopis* 42/4. 525–532.